TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO

VARIACIONS SOBRE EL TEMA "CORELLA I ELS CONTEMPORANIS VALENCIANS"*

1. MARCH, CORELLA I COMPANYIA

Joan Fuster, en unes belles pàgines sobre la literatura a la València del XV, ens feia veure que realment les relacions entre els escriptors valencians d'aquella època no devia ser tan tancada com en principi podíem suposar.[1] Les vinculacions personals i literàries i el mestratge tàcit o explícit contribuïren eficaçment i sens dubte a crear, si voleu a diferents nivells, tot un tramat de dependències que ens asseguren un camp d'estudi a penes iniciat. La posició central de March és clara, i molt més després d'alguns estudis recents sobre la seua poesia i sobre altres autors coetanis i immediatament posteriors. Si considerem que Bernat Fenollar i Joan Moreno envien endreces al vell poeta i que el mateix Joan Roís de Corella té una no amagada admiració pel gran escriptor valencià, i si a més tenim en compte les manifestes i riques apropiacions marquianes d'altres estimables autors catalans de l'època, no cal dir que recórrer a March era saludar una divinitat poètica. Parafrasejar, citar o glossar March, doncs, tenia l'enorme avantatge de remetre el lector a un món poètic conegut i a uns camps de referència de gran valor. El jove Corella, convençut de les seues altes capacitats literàries, exercitava amb més diligència que els altres companys escriptors la influència marquiana en un controlat joc d'interpretacions que sols ells –i nosaltres ara, ocasionalment– podien apreciar en tota la seua justa dimensió. De fet, Corella va

(*) Article enllestit en el marc del Projecte GV-3110/95.

(1) «És fàcil d'imaginar que, en els últims anys de la seva vida, quan, prematurament "blanc i ruat", Ausiàs Marc eixia de casa per anar a missa o per fer alguna gestió familiar o de negoci, el seu prestigi de poeta, i de poeta il·lustre, devia atraure el respecte o la curiositat de la gent. València era aleshores una ciutat d'uns quaranta mil habitants, i, per una estranya circumstància històrica, hi coincidien alguns dels noms més insignes de la literatura catalana. Potser Joanot Martorell, germà de la primera muller de Marc, es miraria el seu cunyat amb certa aprensió, com Marc a ell (...). Però Jaume Roig, per exemple, que tampoc no li era literària-

aprofitar imatges, records, frases, sentències, idees de March en nombroses pàgines: records del poema XLVII a la *Tragèdia de Caldesa* (Annicchiarico 1991-92: 78, n. 51; Cantavella 1997:81), ressons i adaptacions del poema I (Cabré-Turró 1995:126-127) i del XXXVI (McNerney 1983: 76) a la *Lamentació de Biblis*, imatges tretes del XXVIII a la *Lamentació* de Mirra i a la de Tisbe (Wittlin 1997:180), citació de la tornada del poema I a l'ovidiana poesia de Cèfal i Procris, dins del *Parlament en casa Berenguer Mercader* (Cingolani *en premsa*), diverses idees marquianes disperses al *Triümfo de les dones* (Badia 1993: 75)... I això sense voluntat de ser exhaustiu, i sense entrar en el tema de les influències a favor –o el revulsiu en contra– de les seues propostes literàries i ideològiques. La lectura de March, fins i tot en contextos que remeten directament a altres models, resulta d'una evidència absoluta. Quan hom llig, per exemple, algunes frases del paràgraf del *Plany dolorós de la reina Hècuba* que comença amb les paraules «Romania Troia...», ultra el «dramatisme hiperbòlic» senequià (Badia 1991: 208-209), respira en part una atmosfera que retrobem en algunes versos dels poemes XIII o XXVI, cosa per altra banda gens sorprenent atés que una mica després («O doloroses dones, les qui ab pèrdua de fills passau per lo camí de dolor materna!, pensau...») es deixa sentir l'eco bíblic (Lm. 1, 12). La coneixença personal i literària és tan indubtable, que m'hi arriscaré a proposar una altra relació textual una mica menys visible que aquestes ara destacades.

El mestratge de March, però, no ens ha de fer perdre de vista la influència i les relacions que mantenia Corella en la València del seu temps, que evidentment no són iguals a les d'aquell, ni en qualitat ni en quantitat. Stefano Cingolani, en un treball (*en premsa*) sobre els vincles March-Corella, fa notar encertadament que hi ha dos nivells de relació literària: el primer, fonamentalment retòric; el segon, de diàleg amb les posicions morals i poètiques marquianes. M'avance a dir que des d'aquestes coordenades, perfectament extrapolables a d'altres escriptors, crec que el tipus de dependència dels seus contemporanis amb Corella és molt més d'expressió i/o d'admiració personal, i menys ideològica o conceptual (llegiu 'poètica' i 'moral'). La petja marquiana esdevé, doncs, més profunda, conceptualment més profunda –algunes glosses poètiques del XVI en serien una mostra–, i, per tant, menys permeable als daltabaixos i modes d'estil o d'ideologia lingüística. Val a dir que, amb açò, no negue gens ni mica el liderat corellà entre els escriptors valencians del seu temps,[2] sinó que perfile i limite molt més el tipus de dependència. Considere, al capdavall, que lluny de ser l'estil de Corella un *símptoma fatal* de la seua pròpia decadència al segle posterior, fou paradoxalment la menor influència i arrelament del seu pensament i de les seues propostes literàries més íntimes allò que potser l'afavorí, si més no en part.

Un altre element que cal reanalitzar és el de la tipologia de les relacions corellanes, perquè tampoc cal limitar-les a un cercle tancat, com una història literària excessivament pedagògica ens ha volgut mostrar. De fet, crec que «el fet de limitar els darrers decennis

ment massa afí, ¿deixaria de tenir-li una experta admiració? Tots dos hagueren de trobar-se alguna vegada en les antesales de la reina Maria, i allà, sens dubte, els va poder conèixer Elionor de Villena (...). Joan Roís de Corella era fill d'un gran amic d'Ausiàs Marc (...). Bernat Fenollar i Joan Moreno, ben joves, havien intercanviat poemes amb Marc (...). En morir-se, el 1459, Ausiàs Marc havia comptat amb uns lectors conscients, els uns pròxims, d'altres allunyats, que li construïren una fama perdurable» (Fuster 1989: 65-67).

(2) Una mostra més del reconeixement de l'autor seria la ràpida difusió de les diverses redaccions d'una mateixa obra, com ha vist clarament A. Annicchiarico 1996 en l'*Aquilles e Políxena* de Corella.

de literatura a València a dos o tres cercles tancats redueix estèrilment la visió de la societat i de la cultura d'aleshores. Si mancava una cort que aglutinés els lletraferits, la mateixa ciutat, el públic, havia de fer sorgir espais adients per a l'exercici literari: tertúlies, certàmens, llibres» (Martínez 1994: 10). Certament, hem de pensar en un intercanvi productiu de mercaderia literària: en els aplecs més o menys circumstancials d'afeccionats i de practicants de les lletres –o de seguidors d'un costum cada vegada més difós–, hi hauria de segur alguna lectura d'alguna nova composició, notícies sobre l'existència d'alguna traducció, contalles i desenrotllaments de temes de caire divers, o alguna conversa al voltant d'alguna facècia, com ens diu que feia la primera dona del protagonista de l'*Espill* de Roig (1928: 60). Que hi hagués aquesta mena d'intercanvi no significa de cap manera tancar la via d'accés al paper escrit, fonamentalment quan el tema o l'extensió de l'obra gairebé ho exigien. Així ens ho mostra, amb un no amagat somriure, aquell conegudíssim i divertit testimoni d'una de les contertulianes de *Lo somni de Joan Joan*.[3] En aquestes suposades reunions femenines, el *Tirant* o les *poesies* corellanes s'al·legaven oralment després d'haver-les llegit privadament alguna de les participants. Tant hi fa, però, per als nostres propòsits. Que Corella tenia un lloc de privilegi (social i literari), ho sabem gràcies tant a les informacions indirectes –aquesta de Gassull que acabe de reportar–, com a la posició central que li fan ocupar en convertir-lo jutge de *qüestions*[4] o receptor de *demandes*.[5] A aquestes darreres em vull referir, per tal com ens n'han pervingut dues que tenen com a figures protagonistes el nostre escriptor i el canonge Bernat Fenollar, dos personatges que trobem relacionats en més d'una aventura literària i que s'han volgut considerar –i les paraules de *Lo somni de Joan Joan* en què hom fa referència al *Procés de les olives* hi tenen molta culpa– caps de dos cercles diferents i parcialment autosuficients. En la primera demanda, que coneixem amb el nom *Imperfecció humana*, Fenollar pregunta sobre els motius que provoquen que la seua voluntat «en servir Déu pus dura ve que pedra»; en la segona, la reflexió poètica se centra en la pregunta «pot matar pietat?».

2. UNA COMPOSICIÓ CORELLANA INTERPRETADA DES DE MARCH

Limitant els nostres interessos a la primera demanda, destacaria de passada que en la intervenció de Corella, concretament en el quartet que tanca la composició, hi ha ressons d'algun vers de *La sepultura*, i també de *Cor cruel*. La demanda diu:

> Fenoll molt dolç, esculpir-vos han marbre,
> on sereu tret del viu en bella pedra;
> e dirà el mot: «Aquest és lo bell arbre
> que parla flors, en rims pus verds que l'hedra» (Carbonell 1983: 51)

(3) I vós, que sou gran / oradora / i gran legista, / que alegau tant lo *Salmista* / i lo *Tirant*; / perquè esta i io estam altercant, / digau-nos: ¿com / lo déu d'Amor ha nom de nom?- / -Diga-us-ho ella, / que del senyor mossén Corella / llig los més dies / totes les sues poesies (Pitarch-Gimeno 1988: 203).

(4) Recordeu-ne aquella entre Fenollar, Vidal, Verdanxa i Vilaspinosa, sobre «què encenia més l'amor», que al final és jutjada per Miquel Estela; (Martínez 1990).

(5) Per a les referències a la figura del nostre autor, vegeu l'útil repertori de Carbonell 1983: 35-36.

Compareu ara amb *La sepultura*:

> E io, esculpit, als vostres peus, en marbre,
> (...)
> Estareu vós d'alabaust en figura,
> treta del viu (...)
> e dirà el mot,[6] escrit sobre verds lliris (ibid.: 53)

I *Cor cruel*:

> puix que, dins mi, vos tinc en bella forma,
> treta del viu en perfeta figura (ibid.: 54)

Al marge del conegut gust corellà pels sepulcres i pels epitafis, detectem també una altra característica essencial de Corella: la repetició d'estructures lingüístiques en més d'una obra. Per això, de vegades és impossible assenyalar dependències i molt menys provar de fer, per aquest camí, una mínima cronologia de les obres. Tanmateix, tot i ser interessant la qüestió de les relacions internes, hi ha un factor que ara m'agradaria remarcar i que lliga les demandes amb aquests dos altres poemes: els manlleus poètics. Efectivament, els versos citats de *Cor cruel* depenen en darrer terme dels *Stramps* de Jordi de sant Jordi, tal com assenyalaren en el seu dia Riquer-Badia (1984: 168-169) i l'estrofa següent a aquesta que he reproduït de *La sepultura* recorda paraules marquianes, segons vol Jordi Rubió (1984: 460). Curiosament, els mateixos versos de Jordi de sant Jordi foren utilitzats per Joan Moreno en un poema dedicat a Violant d'Urrea, filla del Governador de València (Miquel i Planas 1913: 427; Riquer 1983: 337). Diu Moreno:

> e tal qual sou dins collocada
> alli tinch jo vostra figura
> de tal forma he mesura
> y axi gentil

Si ens hi fixem bé, els dos primers versos tenen més a veure amb el *Cor cruel* de Corella que no amb l'obra de sant Jordi.[7] Així doncs, la composició endreçada a la filla del Governador em permet d'exemplificar com els mots corellans es podien encastar en contextos que proposaven una cosa ben allunyada del pensament del futur mestre en Teologia, és a dir, com hom seguia més la lletra que no pròpiament la conceptualització. Moreno escriu immediatament després una «precisió anatòmica» que sorprenia Riquer (ibid.):

> car entre donas totas mil,
> si yo trias, a vos pendria

(6) A causa d'un evident error mecànic, a l'edició de Carbonell hi trobem *mort*.

(7) Per tal de comprovar el que dic, vegeu-ne els primers versos:

Jus lo front port vostra bella semblança / de que mon cors nit e jorn fa gran festa, / que remiran la molt bella figura / de vostra ffaç m'es romassa l'empremta (vv.1-4, ed. Riquer-Badia)

esgardant la gran valia
del vostre cors
prim he gentil, he crec tant be gros
on es mester he se pertany. (Bulbena 1896: 61)

Si són correctes les apreciacions anteriors, les intertextualitats definirien ací uns mestratges. Joan Roís de Corella deixaria pesar els seus versos en una composició d'un notari valencià amb obra inclosa al famós *Jardinet d'Orats*. Un Joan Moreno que participa, amb altres escriptors valencians, en lo *Procés de les olives* i en *Lo somni de Joan Joan*, que escriu l'*Obra feta per als vells*, totes tres obres incloses per Miquel i Planas a l'anomenat *Cançoner satíric valencià*[8] (una de les bases fonamentals sobre les quals se sustenta l'existència efectiva del cercle burgès de Fenollar), i que al mateix temps manté relació literària amb Ausiàs March (poema CXXIV), escriu aquests versos de sabor corellà i participa en el certamen marià del 1474 amb una composició «en persona d'una noble e devota senyora, apellada Yolant», Violant d'Urrea mateix. Una altra mostra d'unes relacions no tan circumscrites a àmbits limitats.

Seguim, però, amb Corella, Fenollar i les demandes que mantenen. Certament no en *Imperfecció humana*, sinó en l'altra demanda, *Pot matar pietat?*, trobe més que mers ecos marquians, per bé que el desenrotllament del tema en qüestió no és privatiu: el tema de la mort voluntària davant un fet extraordinari sembla que tenia un fort ressò literari als decennis centrals del segle XV. Vegeu, si més no, què diu Corella a la *Lamentació de Mirra*:

io sospite que tu tems en esdevenidor alguna infàmia, e creus, morint, ésser-ne delliure. ¿No et recordes que major fón l'erra de la romana Lucrècia, quan se matà, que si voluntàriament hagués consentit al desordenat voler de Tarquí? (Carbonell 1983:118)[9]

I vegeu què contesta Corella al requeriment de Fenollar «si mata pietat, / ni pot matar, així com vida créixer»:

És pietat, si bé hi voleu atendre,
dolor de mal ab bona voluntat.
La vida molts de si han bandejat,
perquè d'enuigs no es podien defendre:
los segundins, segons io puc conèixer, 5
moriren tots per haver llibertat;
d'on s'esdevé se causa pietat
en lo matar, com en la vida créixer.

Quan se partí lo desterrat de Troia,
de la ciutat on reparat havia 10
sos greus treballs, per adquerir la via
de la virtut, que ab si porta joia,

(8) Sobre el *Cançoner* i la suposada *Escola satírica valenciana*, vegeu Ferrando 1980: 117, Jàfer 1988 i Martínez-Micó 1992.

(9) Tot estudiant aquesta *Lamentació*, Wittlin (1997: 183) ja parla, amb molt bon criteri, d'«al·lusions a lectures i discussions aleshores de moda a València» sobre el tema del suïcidi, perquè certament això sembla que hi havia, d'acord amb el que indique tot seguit.

Dido morí per la gran pietat
que Juno hac de la sua fort pena;
que, als mesquins, los és molt greu cadena 15
viure llong temps ab importunitat. (Carbonell 1983: 55)

En la primera estrofa, molt transparent, Corella fa referència a aquells que per por o per dolor han preferit morir, i a aquells que ho han fet per aconseguir una llibertat que no tenien. En aquest segon cas, l'exemple exposat és el dels saguntins defensors de la ciutat enfront d'Anníbal. En la segona estrofa, Corella comenta la llegenda d'Eneas i Dido: Dido prefereix morir que no sofrir una vida sense amor. El desenrotllament mitològic que presenta aquest text, bastant previsible d'altra banda, assegura un punt d'originalitat i de desviació respecte a la pregunta de Fenollar i respecte a altres textos de Corella que incideixen sobre el mateix tòpic des d'altres coordenades més vinculades a la tradició poètica, com ara la *Balada de la garsa i l'esmerla* (vegeu Martínez 1998). No cal dir que Corella i Fenollar devien compartir preocupacions religioses i/o teològiques, i que per tant, en aquest context concret, havien de tenir presents, a més de les literàries, referències i premisses d'aquesta mena.

També March utilitzà el tema de la mort voluntària. De manera que no dic res d'extraordinari si afirme que existeix una connexió conceptual entre aquests versos reproduïts de la demanda i el poema LVII marquià, que en els seus primers versos diu així:

Por de pijor a molts fa pendre mort
per esquivar mal esdevenidor;
si bé la mort ressembla cas pijor,
cell qui la pren la té per bona sort,
e de açòAtó mostrà camí 5
e li mès nom hús de la libertat,
car de tot àls pot hom ésser forçat
sinó·n morir, qu·és en lo franch juhí.

Algú la pren e reb nom de mesquí,
fugint perill qui l'és davant posat; 10
altre serà de cor nobl·animat,
que vol morir per la valor de si:
venint en mans d'enemich seu potent,
sobrat lo cors, guerrej·ab lo voler;
(...)

Jesús en creu fon pus fort e potent
que no aquells qui·ll feren mort passar,
car son voler no·l feren cambiar
ne fon complit lur dampnat penssament. 20
(...)

Del viure lonch ja sent lo gran repòs 25

qui d'aquest curt lo viure avorreix;
e la dolor de la mort se parteix
com lo qui mor compte de mort ha clos (Bohigas 1954:41-42)

És clar que hi ha un punt de partida diferent, per bé que els punts d'arribada són fins a cert punt semblants. En efecte, mentre que March ens hi parla de diferents tipus de mort voluntària i de llurs causes i això li permet oferir unes reflexions morals no exemptes de claus amoroses,[10] Corella intenta unificar les causes de les morts de què parla a partir del criteri de «pietat». Si no m'equivoque, s'hi planteja dues causes possibles de mort per pietat: una, la d'aquells (els saguntins) que no poden suportar la manca de llibertat, positiva en contextos heroics i de dignificació de la humanitat; l'altra, la d'aquells (com Dido) que moren per no suportar la pena (d'amor). Les diferències de tarannà entre March i Corella, però, no amaguen unes relacions estretes, que podem limitar a un pocs versos i noms:

1)
Corella: La vida molts de si han bandejat, / perquè d'enuigs no es podien defendre (vv. 3-4)
March: Por de pijor a molts fa pendre mort / per esquivar mal esdevenidor (vv. 1-2)

En aquest cas, March té més punts en comú amb el text de la *Lamentació de Mirra* més amunt transcrit.

2)
Corella: los segundins, segons io puc conèixer, / moriren tots per haver llibertat (vv. 5-6)
March: e de açòAtó mostrà camí/ e li mès nom hús de la libertat

3)
Corella: als mesquins, los és molt greu cadena / viure llong temps ab importunitat (vv.15-16)
March: Algú la pren e reb nom de mesquí, / fugint perill qui l'és davant posat (vv. 9-10)

Els personatges-tipus que intervenen en March tenen també correlat en Corella, excepte la figura de Jesús. Efectivament, apareix el mesquí i aquell personatge heroic que prefereix morir abans que viure sense llibertat. No sé si a això se li pot aplicar solament el nom de coincidències sobre un mateix tema, però després de veure la quantitat d'influències marquianes en Corella potser pecaria una mica d'ingenuïtat. A partir del quadre que he presentat, resulta fàcil apreciar com Joan Roís podia utilitzar un esquema marquià per tal de contestar una demanda iniciada per un col·lega, Bernat Fenollar, que també provà la via de les demandes amb el mestre March. Un fi joc de connexions literàries, doncs.

Seguint en un nivell conjectural, és ben possible que Fenollar es referís, en la seua demanda *Pot matar pietat?*, a la mort de Jesús, és a dir que fes la pregunta en clau religiosa, mentre que Corella, sens dubte intencionadament i tenint presents determinades lectures, contestà en clau més profana. Per tal de confirmar l'opinió que Fenollar

(10) A partir d'ara tinc molt present tot el que he dit a Martínez 1997.

plantejava la demanda en termes religiosos, més que no amorosos o heroics, podem llegir encara la intervenció del canonge a *Lo Passi en cobles*, en què també participà. Que podem establir lligams amb *Lo Passi*, ho demostra el fet que hi ha la presència efectiva de la figura de la Misericòrdia, al costat de la Justícia, identificable amb la Pietat. En una de les intervencions escrites per Fenollar diu Misericòrdia:

> La Misericòrdia, Senyor, vos suplica
> que vós accepteu la mort tan inica
> que us dóna Pilat, cruel si may fon.
> Loau la sentència, Senyor, no s'apelle
> la vostra bondat usant de mercè.
> Per molt que Justícia tan just se querelle,
> la gran pietat en vós renovelle
> les forces d'amor segons vos convé.[11]

Probablement aquesta seria la part que, uns anys abans d'escriure específicament sobre la Passió, més interessava a Fenollar i que Corella deixà de contestar. En fer ús legítim de les possibilitats que li oferia la pràctica literària, Corella optà, previsiblement, per no satisfer les inquietuds del seu interlocutor. Tot això si la transmissió textual no ens hi juga una mala passada. Tant la manca de la figura de Jesús, com la presència de la mitologia, ens asseguren, en aquesta obra concreta, una voluntat literària per sobre d'uns principis mentals determinants –que també hi són. Aquesta circumstància, però, no invalidà el mestratge. De fet, alguns moments de *Lo Passi* recorden sens dubte obres de Corella. Només uns exemples que qualsevol lector corellà descobreix de seguida: el vers de Fenollar «Los ulls ja tancats si par que no·ns miren» (Martí Grajales 1912: 146) té la seua correspondència en «Mos ulls, tancats perquè altra no mire» que inicia el *Plant d'amor*; o «puix dos voluntats que un·amor liga / un mal y una mort les deu departir» (p. 99) és el verso de la moneda de l'epitafi final de la *Història de Leànder i Hero*. Que Fenollar faça la demanda a Corella, que escriga en col·laboració *Lo Passi en cobles* i que guarde una no amagada admiració pel mestre en Teologia (reforçada per la petició per tal que jutge una *Qüestió*), tot això, té una gran coherència. Fins i tot en el cas que col·loquem els préstecs (de March en Corella i de Corella en Fenollar) en el capítol de llocs paral·lels.

Allò també evident és que veïns i coneguts com March, Moreno o Fenollar passegen per l'obra i per la vida de Joan Roís de Corella, i que aquesta circumstància pot contribuir a interpretar-lo. Segons tots els indicis, també passejava pels carrers de la València de mitjan segle un tal Bernat del Bosch.

(11) Martí Grajales 1912: 80, amb puntuació meua.

3. *DE CONSUMPTIS CARNIBUS*: SOBRE EL POEMA «A BERNAT DEL BOSCH»

De personatges i de formes

En una lletra de batalla a Guerau de Castellvert, Eiximèn Pérez d'Arenós sosté que el nom Bernat popularment significa o pot significar «groser, horat e ab les cames tortes» (Riquer 1968: 41). Sembla que aquesta explicació faceciosa era massa comuna perquè el receptor n'hagués de demanar cap més explicació. De la mateixa manera, el personatge de l'actor en la traducció que Francesc Oliver va fer de la *Belle dame sans merci*, d'Alan Chartier (1983: 7), diu en un moment determinat: «En tal pensar e sompni d'amargura / jo cavalquí aquell matí·b dolor, / tant que no fuy luny d'un loch e verdura / hon lo dinar pensave fer mon cor. / E quant haguí ma via ja complida, / cuidant-me yo albergar e retrer, / yo vaig sentir, per ma sort e oïda, / grans ministrés dins en un bell verger» (vv. 49-56). La verdura, el bosc, el lloc per a l'amor. Resulta, doncs, que un senyor mínimament assabentat de les lectures bàsiques del temps i de les plasenteries que corrien, per obra i gràcia de les equivalències simbòliques podia arribar a interpretar que el nom Bernat del Bosch feia referència a algú grosser o orat en temes d'amor. Si a més tenia l'ocasió de llegir un cert poema de Corella intitulat *A Bernat del Bosch* en el qual es podien trobar típiques expressions bíbliques referides a la condemna de les relacions purament sexuals, com ara Tobit 6,17 «sicut equus et mulus» (v. 14),[12] al costat de frases fetes com «consumptis carnibus», la interpretació esdevenia segurament certesa: el poema era dedicat a algun personatge, real o inventat, que tenia una vida amorosa prou desordenada. Vegem transcrits els versos en qüestió:

In utroque jure gran doctor, com somies;
ad omne quare, respon en tots vicis;
in ignem aeternum, segons los indicis,
ab passos cuitats endreces les vies;
in iniquitatibus t'engendrà el portaler,
et in peccatis te concebé ta mare;
ante quam gallus, tu reneguist lo pare,
despuix a Déu, per fer-te cavaller.

En l'espital hauràs la sepultura,
prop Sent Francesc, que està davant taverna;
sobre lo cos, que de vi fon cisterna,
estarà el mot d'una tal escriptura:
«*Ego sum Bernat*, de maldats tabernacle;
sicut equus et mulus vivint en mala vida,
per què en l'infern tinc l'ànima punida;
doncs, no espereu que faça algun miracle.»

(12) Aquesta comparació identificativa, que associa l'amor libidinós amb els animals, absents d'intel·lecte, passa a ser un lloc comú de la literatura medieval (cf., per exemple, *De amore*, p. 5). El que ens pot sorprendre a primer cop d'ull és que, atés el context en què se situa l'expressió i la persona a la qual va dedicada, Corella no haja elegit la figura del ca, bíblicament més relacionada amb la sodomia (cf. Dt. 23,18; a p. 22,15). La mateixa estranyesa hi produeix l'absència de la més mínima simbologia relacionable amb els bestiaris. M'avance a dir que sols és possible veure-hi alguna mena d'actitud bel·ligerant de Corella davant activitats «contra natura» del protagonista del poema si hom en fa una lectura interessada, com tindré ocasió de mostrar més amplament en els paràgrafs que segueixen.

«*Vae qui destruis*, vaixell d'iniquitats,
–te cantaran *per requiem aeternam–*
templum Dei!» ; lo cos ple de pecats
no hi entrarà, que se n'irà *in Gaennam.*
Judes, Caïm, te vendran recebir;
diran cantant: «Veniu, renegador
dels órdens sants; que vós sereu prior,
ab Lucifer, del nostre monestir.»

Consumptis carnibus, tothom deu presumir
la tua pell, sens mudar la color,
odre serà, ab tan gentil blanor,
que sens adob se'n poran bé servir.[13]

Després de repassar la composició de l'escriptor valencià, un lector perspicaç es demanaria fins i tot si no hi havia cap circumstància *contra natura* en tot l'afer, ateses les dures paraules que s'hi contenen, que de fet condemnen Bernat del Bosch al foc etern, sense possibilitat de redempció. Comptat i debatut, aquest mateix «comsumptis carnibus» podia referir-se ben certament a una consumació de les carns al foc, un foc efímer en origen però etern en les conseqüències. Per a la interpretació del poema corellà pot ser interessant assenyalar el que diuen sobre el tema els furs valencians, que introdueixen sodomites i heretges dins un mateix grup: «Heretges, y sodomites, y christià que fent-se jueu o sarrahí serà circuncidat, sien cremats» (Taraçona 1580: 372). No cal mencionar ara totes els advertiments, condemnes, recriminacions, i un llarg etcètera, en contra de l'homosexualitat, fonamentalment masculina, des de la Bíblia als sants Pares i des de la moral a l'amor,[14] passant per prevencions bàsicament religioses i socials, que influïren decisivament en l'omissió del tractament del tema en els tractats mèdics.[15] El cas és que no hem de fer cap suposició sobre el nom del personatge en qüestió tractat al poema de Corella: simbologia i realitat s'identifiquen. Realment existí un Bernat del Bosch, cavaller de sant Jaume,[16] mort a la foguera el 1466. Lacònicament ho refereix Melcior Miralles, al *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*: «Dilluns, a 15 de setembre, any 66, cremaren a mossén Bernat del Bosc, cavaller de Santiago, e dos italians, per sodomites. E en la dita setmana ne cremaren, en Gandia, dos hòmens per lo dit cas de sodomites» (Miralles 1989: 154).[17] Personatge curiós aquest del Bosch, del qual tenim molt poques referències, llevat d'aquelles que Corella mateix ens diu a la seua composició, que, per l'extrema virulència, hem de tractar amb moltíssima prudència.[18]

Una altra curiositat que sorprèn en la primera lectura és l'aparició de paraules llatines barrejades amb les catalanes en què majoritàriament és escrita l'obreta. Curiositat, i no sorpresa: de poesies amb paraules o expressions en una altra llengua, en tenim a bastament al llarg del segle xv. Al marge de les més conegudes poesies farcides, en què els versos catalans fan de coment-glossa, de davantal o d'excusa a les

(13) Carbonell 1983: 46. Advertesc que hi he introduït ja alguna modificació en la puntuació, el motiu de la qual és explicitat en pàgines posteriors.

(14) A títol merament informatiu, poden valer aquests fragments d'autèntics best-sellers medievals: *Tresor* (Latini 1976: 160): «Delit per mala natura és jaure ab los mascles, e de altres coses dessonorables». *De amore* (Capellanus 1985: 59): «Antes que nada es preciso advertir esto: que el amor no puede existir mas que entre personas de distinto sexo. En efecto, el amor no puede surgir entre dos hombres o entre dos mujeres, pues dos personas del mismo sexo en modo alguno son aptas para darse recíprocamente las suertes del amor ni para llevar a cabo sus actos naturales». La documentació d'arxiu sobre l'existència de casos de sodomia es limita fonamentalment al segle XVI (veg. Graullera 1991-93).

(15) Sobre aquestes qüestions, cal llegir les pàgines que hi dediquen Jacquart-Thomasset 1989: 161-168. En termes conclusius: «Sobre el tema de la homosexualidad, la mayoría de los médicos de la Edad Media optaron por el silencio. Jacques Despars, a pesar de abogar por la prudencia, prefiere informar explicando el texto [*del «Cannon»*] de Avicena; en el siglo xv la función social del médico se había ampliado de hecho y algunos interrogantes no podían quedar sin respuesta» (p.165).

(16) Els únics cavallers de l'orde dispensats de l'observança de la castedat foren, des dels mateixos orígens, els casats,

paraules generalment llatines que tanquen l'estrofa,[19] no hi manquen composicions en què els mots en llatí són repartits tot al llarg d'elles sense seguir una regla fixa. D'entre aquestes darreres, les poesies que més s'apropen a la dedicada a Bernat del Bosch són aquelles que formen el cicle satíric contra Bernat Fajadell,[20] diaca de Barcelona que abandonà la tonsura per causes amoroses. En general, el to és més burlesc i humorístic que no d'atac virulent, contràriament a Corella. Tanmateix hi ha detalls que ens interessen. Per exemple, Perot Joan, un dels autors que hi participa, en un moment determinat envia Fajadell a l'hospital:[21]

Dicatis qui us ha ginyat
de penyar en la figuera
aquel àbit qui us fon dat
per saguir la vida clera,
i aveu pres bona carrera.
(...)

Robas curtas e grans puntas
vos duran a l'espitall,
seguir corts, festes ne yuntes
no u mana la dacretal.
Caygut sou en cars papal:
com a clerga regular,
vos morreu sens confessar,
car no u porà demanar
vostra cara de tabal

Francesc Ferrera, un altre poeta que intervé en el cicle, utilitza frases extretes de context bíblic, cosa d'altra banda ben lògica en una societat medieval encomanada d'una religiositat rutinària:

Ante quam gallus cantet, vós negàs,
amich, a Déu lexant en la carrera;
aprés penjàs l'àbit en la figuera.
Diaca sou, ¿qui us absol de tal cars?
Tornau, Bernat, al quiriesleyson,
si vinctum et vestitum vos voleu;
e no us cureu d'atènyer Absalon,
que·l faristol se dol de vostre veu.

De renegats, a l'hospital

Comentava ara mateix que tenim molt poques dades per a confirmar res més sobre Bernat del Bosch del que deia Melcior Miralles. Tanmateix, en la primera estrofa, Corella, amb violència pròpia dels versos més contundents dedicats a Caldesa, ofereix un panorama gens agradable del personatge: somniatruites fatxenda («*In utroque iure*

obligats –això sí– a mantenir les normes conjugals que els moralistes medievals requerien a totes les parelles («omnis vehemens amator proprie coniugis adulter est». Vegeu Leclercq 1958: 354). Per a l'orde de Sant Jaume, consulteu Gallego Blanco 1971 i el volum 11 (1981) de l'*Anuario de Estudios Medievales*, dedicat als ordes militars peninsulars, específicament l'aportació d'A. Linage Conde «Tipología de la vida religiosa en las órdenes militares», pp. 33-58.

(17) Durant el procés de correcció de proves, l'amic Jaume Chiner m'ha assabentat de l'existència d'un document de pagament de 42 sous, 5 diners, a Joan Martí, per executar materialment la condemna de Bernat al foc. El document serà transcrit pel mateix Chiner en un treball en preparació, al qual remet.

D'altra banda desconec si hi ha cap relació entre aquest Bernat del Bosch i el Jaume del Bosch, cavaller de Montesa i comanador d'Onda, incitador de la traducció del *Cartoixà* de Corella.

(18) Miralles (1989: 97) ens notifica altres casos de morts a la foguera, un dels quals em permet de reproduir ara per tal com reporta substancioses notes sociològiques: «En l'any de 1452, dissabte, a 29 de abril, cremaren cinc hòmens per sodomites, ço és, Daniel "lo Vanover", dos ermitans, un espaser e un veler. E d'aquell viatge fugiren molta gent de València per sodomites». R. García Cárcel (1980: 291), a més de confirmar que al segle XVI abundaven els sodomites estrangers, i sobretot

gran doctor, com somies», v. 1), viciós de mena («*ad omne quare*, respon en tots vicis»,[22] v. 2), concebut en la iniquitat per la seua mare i un portaler («*in iniquitatibus* t'engendrà el portaler, / *et in peccatis* te concebé ta mare», vv. 5-6), renegà de pare a la primera ocasió («*ante quam gallus*, tu reneguist lo pare», v. 7).[23] De fet, aquesta classe d'assignacions són pròpies del gènere, i mentre no tinguem cap més documentació que confirme el contrari, convé considerar-les solament literàries. D'altra banda, resultaria sorprenent un cavaller de Sant Jaume amb aquest 'pedigrí'. Ara bé, dues informacions mereixen una mica més d'observació. La primera, el renegament «a Déu, per fer-te cavaller» (v. 8), perquè més avant s'hi insisteix: «Veniu, renegador / dels órdens sants» (vv. 22-23). Molt possiblement, i atorgant valor de veritat a la seua "mala vida", es tracta d'una referència al trencament dels vots típics dels cavallers d'orde en benefici d'una major llibertat d'acció.

Si per a donar certificar la rapidesa amb què contravé els vots utilitza una expressió de Mateu 26,34, per a l'observació que aquest tipus de vida el portarà a l'infern usa, lògicament, Mt. 25,41: «*in ignem aeternum*, segons los indicis, / ab passos cuitats endreces les vies» (vv. 3-4). Em faig la pregunta que més amunt assignava al lector perspicaç: hem de pensar que aquest foc té doble sentit, és a dir, que Corella coneixia l'homosexualitat de mossèn del Bosch, i que s'hi volia referir? Cal dir que, sense la informació que tenim sobre el final de la seua vida, i al tercer vers del sirventés, molt probablement ni ens ho hauríem plantejat. I això és precisament el que sembla: que el nostre autor fa tots els possibles per fer l'ullet al coneixedor de la història personal del personatge, utilitzant algun doble sentit. Aquests dos versos, ara, esdevenen premonició. No serà l'única, però.

La segona estrofa comença amb una sentència implacable, com aquella de Perot Joan: «En l'espital hauràs la sepultura» (v. 9), diu Corella. Aquest era el fi assignat a Fajadell i a del Bosch, ambdós renegadors dels ordes i ambdós Bernat. No és cap coincidència fortuïta, doncs. Ja sabem que l'hospital medieval, més que no un centre assistencial mèdic, era destinat a cobrir les mancances dels pobres, perquè aquest nom rebien tots aquells que no tenien les rendes suficients o necessàries en temps d'atur forçat per malaltia, viatge, vellesa, etc.[24] Però, a més a més, podien admetre pensionistes[25] i, sobretot, tenien el deure de la caritat cristiana, que els obligava a soterrar, en el fossar de l' hospital, tots aquells que no tenien altres mitjans i possibilitats o que morien a l'hospital mateix.[26] Que Bernat tindrà la sepultura a l'hospital pot significar que és pobre, ço és amb alguna mancança física, social o jurídica, o malalt pobre. Si fem cas a Perot Joan, aquells que havien renunciat als vots havien de morir sense confessió i, per tant, ignominiosament i al marge dels seus. Tanmateix, el fet especial que concorre en Bernat del Bosch permet d'afegir un nou detall. Efectivament, sant Tomàs, en explicar la teoria dels plaers no naturals, comentava que l'individu afectat per aquest tipus de plaers tenia algun principi natural corromput, i aquesta corrupció podia venir del cos o de l'ànima (*Sum. Theol.* II-I 31, a.7). Si hi afegim que l'homosexualitat és

italians –la qual cosa contribueix una mica a desfer l'excepcionalitat del cas dels companys de del Bosch–, també argumenta que s'ha de relacionar el considerable augment de casos de sodomia amb un ambient de creixent repressió, i molt menys amb un clima d'extrema llibertat sexual (ibid.: 288-289). Finalment una nota: caldria afegir el poemet de Corella a la curta nòmina de referències a sodomites que l'autor troba en la literatura valenciana de l'època.

D'altra banda, el fet que italians apareguen com a víctimes de condemnes probablement sols demostra la seua importància quantitativa –i qualitativa– entre la població d'aleshores (vegeu Ferrer i Mallol 1980).

(19) Vegeu sobre el tema, en general, Aramon 1961: 87. Exemples concrets d'aquest tipus de composició més recentment editats: el «Romans de la armada del Soldà contra Rodes», de Francesc Ferrer (Auferil 1989: 254-260), o la «Glossa sobre los motius de Jesuchrist» i la «Comèdia de la Segrada Pació de Jesuchrist», del comanador Miquel Estela (Martínez 1990).

(20) Auferil 1989: 311-319. Un cas extrem de composició amb mots d'una altra llengua, la poesia «en lengua toscana, en lahor de la verge Maria, tirant a la joya» (Ferrando 1978: 87-89).

(21) No sé si té res a veure la simbologia del nom Bernat amb aquests versos d'aquest mateix poema: «ja us veig ab la sobravesta/ y ab tres coronas, Bernat, / damunt vostra folla testa» (vv.11-13).

considerada dins les pràctiques contagioses per sanció bíblica (Lv. 18,24), la relació de la mort de del Bosch amb l'hospital és més que explicable. Torne a insistir, però, en el detall que Corella en cap moment explicita l'homosexualitat de del Bosch, ans tot el contrari. A partir del v. 10, la crítica al personatge es limita fonamentalment a la proclivitat a la taverna i a la luxúria en sentit molt general, i en la segura condemnació a l'infern. De fet, si hom llig tot d'una els quatre primers versos de la segona estrofa, conclou que la sepultura en aquell hospital prop de Sant Francesc té a veure amb la seua situació estratègica, a prop d'una taverna, i no amb raons d'altra mena. Almenys, en principi. El més curiós és que el bordell, la Pobla de les fembres pecadrius, entre el Portal dels Tints i el Portal Nou, on hi havia la major quantitat de tavernes, era situat als antípodes del Portal de Russafa i de Sant Vicent, on hi havia el convent de Sant Francesc.[27] Ja és curiós que la taverna tan volguda per del Bosch tinga una situació oposada als prostíbuls valencians! I ja que parlem de geografia ciutadana, tot observant un plànol de la València medieval[28] podrem apreciar que al voltant de Sant Francesc i de Sant Agustí hi havia una interessant agrupació d'hospitals. Recordeu, per exemple, que la beguina de què ens parla Jaume Roig, a l'*Espill*, després del famós afer amb el protagonista,

> fon-se'n anada
> casa llogar
> al bovalar
> dels Agostins,
> entre'ls Beguins
> e Sant Francesc (Roig 1928: 76)

M. Sanchis Guarner (1972: 76) es refereix a aquests indrets citats per Corella i per Roig, i ens els hi situa perfectament: «Extramurs, en aquell carrer de Sant Vicent que, des de l'època romana, era el principal accés meridional de la ciutat, hi havia el convent de Sant Agustí, fundat l'any 1300 en temps de Jaume I, i al seu davant l'Hospital dels Beguins (...), i entre el carrer de Sant Vicent i la muralla, que hi feia una forta recolzada, es trobava la Vallada de Sant Francesc, el nom de la qual obeïa al convent de franciscans establert pel rei Jaume I el 1238, el qual fou reedificat per Berenguer de Codinats el 1358». La muralla nova vorejava, doncs, per aquell lloc, els prats del "bovalar" dels agustinians i els terrenys enormes del convent de sant Francesc, alguns dels quals foren concedits pel rei anys després per a la construcció d'un cementiri o d'una plaça (*ibid.*: 100; Sanchis Sivera 1923: 132).[29] En aquesta zona concreta, hi havia, al costat del convent de sant Agustí, l'hospital de Santa Maria, fundat el 1334 per Ramon Guillem Català (vegeu Rubio-Rodrigo 1992: esp. 193-202), més conegut per hospital *dels beguins* per tal de diferenciar-lo de l'hospital d'En Clapers o de Santa Maria, situat en "lo camí de sent Julià" (Rubio Vela 1981: 22).[30] Al carrer de Russafa, una mica més lluny, es començà a construir al tombant de segle el conegut hospital d'En Bou.

(22) No caldrà llegir «*ad omne quare* responen tots (tos?) vicis»?

(23) Per bé que no és descartable, em sembla improbable que Corella tingués en la ment altra cosa que una referencialitat temporal en *ante quam gallus* ("a la primera ocasió"), com ara la que aporten el bestiaris catalans, que impliquen una intenció modal ("sense pensar-ho, com les bèsties"): «Aquest gall dóna aximpli a tots los hòmens e a les fembres del món, e axí als religiosos com als setglàs. Car tot hom qui vulla parlar, deu pensar e imaginar, ans que parlàs, les paraules que dir ni mostrar volrà, si són paraules de fruyt de seny» (Panunzio 1963: 51). Pense ara en les paraules de Llúcia Martín, quan afirma que els animals que aporta Corella «els trobem referenciats en el *Bestiari* català i en el *Bestiaire d'Amour*» (Martín 1996: 433), i també en notícies com «la ausencia de comparaciones [*animals*] en un tema tan manido en las Cantigas de Escarnio como es la homosexualidad» (Rossell 1988: 557). Conserve l'*ante quam* separat tot seguint Carbonell.

(24) Els objectius de l'hospital medieval són clars: «Los hospitales medievales, en cambio, producto de la piedad cristiana hacia los pobres y desheredados, se concebían como instituciones para la práctica de la caridad y no como lugares de curación, por lo que en ellos se daba acogida, no sólo a los enfermos, sino a todo ser humano necesitado de alojamiento. (...) además de atender a enfermos, se daba en ellos

Justament al costat del convent de franciscans, i al principi del segle XIV, s'hi edificà l'hospital de Santa Llúcia o de la Reina, instituït en el testament de la reina Constança, esposa de Pere el Gran. És aquest precisament aquell que té més opcions de ser l'hospital al qual es refereix Corella, i no els de beguins, per lògiques raons. La descripció que ens en dóna Rodrigo Pertegás confirmarà la idoneïtat del lloc –sempre des de la perspectiva corellana– per acollir el cos de Bernat del Bosch: «Edificó este hospital en un solar (...) junto al convento de frailes de San Francisco, inmediato al Bobalar dels Agustins, y aunque rodeado de tierras cultivables y de solares sin edificar, no muy apartado de las inmurables charcas, marjales y pantanos que, extendiéndose des de la Albufera hasta el río, llegaban a corta distancia de la ciudad. Por el ensanche de ésta, decretado en 1356, quedó este hospital incluído en el nuevo recinto e inmediato a las nuevas murallas, pero en el centro de una zona ocupada por huertos y solares».[31]

Tanmateix, i en el cas concret que ens ocupa, hom parla tant dels hospitals *per se* com per llur situació estratègica. I és que, si seguim les paraules de Vicent Ferrer, no era estrany que a prop dels recintes sagrats hi hagués alguna taverna, atesa la creixent simpatia per aquest tipus de locals: «E quan lo capelà diu: "Sursum corda", los altres responen: "Habemus ad Dominum", oo!, quantes mentires s'ic dien, que la hu pense en la taverna, o en lo dinar, o en qualque dona, e lo avariciós pensa com porà fer logres o decebre son proïsme» (Ferrer 1932: 217). Val a dir que competia deslleialment amb les pràctiques religioses: «Per què vosaltres, regidors, ab bona pena provehiu que la taverna no s'obre ans de missa» (Ferrer 1975: 195).

Continuem, però, amb el comentari dels versos corellans. Després d'identificar el cos de Bernat del Bosch amb una cisterna,[32] Corella s'imagina un d'aquells epitafis a què tan afeccionat era i que comença amb unes paraules taxatives: «*Ego sum Bernat*, de maldats[33] tabernacle» (v. 13). La mala vida li ha servit per a baixar a les profunditats infernals. Curiosament, l'epitafi té un discurs propi molt diferent a aquell que esperaríem, entre d'altres coses perquè no és habitual tenir-ne un de tan negatiu i de tan personal, per molt que es tracte de la sepultura d'un futur –això ho sabem nosaltres, no (?) l'autor de la composició– condemnat. La utilització d'una poc normal primera persona i del nom de fonts indica a bastament tant la coneixença del personatge, com l'autoinculpació de què és víctima gràcies a la ploma de Corella. De fet, aquest vers pot ser llegit en una doble direcció interpretativa: si n'és l'autor, o en podria ser, Bernat del Bosch, ens ofereix un altre motiu per a donar la raó a Corella; si és aquest darrer qui ha confegit l'epitafi, n'és ben conscient que la fama negativa que li assigna traspassarà l'àmbit limitat per l'existència del difunt, i també del sirventès. Les paraules en la sepultura tenen la missió de transcendir la vida i la reputació (bona o mala) del mort, tot creant un altre discurs i potser també una altra fama que no té per què tenir res a veure amb la de debò.

El segon vers de l'epitafi comença, ja ho he comentat, amb les arxiconegudes paraules de Tobit 6,17, referides a la luxúria. No ens hi parla de sodomia. Si s'hagués

refugio a viajeros y mendigos, limosna a los necesitados, crianza a los niños huérfanos o expósitos, asilo a los ancianos, sepultura a los difuntos (...) los ricos, al enfermar, recibían asistencia médica a domicilio, pues sus rentas les permitían seguir comprando alimentos y medicinas durante la enfermedad» (Rubio Vela 1984: 13-17).

Les tipologies de la pobresa tenen representació perfecta en pàgines de la nostra literatura medieval. Vegeu-ne, si més no, un panorama a Martínez-Micó 1991.

(25) Si hem de creure les afirmacions de Rodrigo Pertegás (1927: 604): «en los hospitales valencianos que la ciudad administraba se admitían pensionistas». Això inclou, lògicament, tant l'hospital de la Reina com el d'En Clapers, els quals eren tractats molt semblantment per les autoritats municipals valencianes.

(26) «Los ritos de la muerte en el Hospital tenían una solemnidad comparable a la de la admisión. Los moribundos, transferidos a una sala especial, eran objeto de una vigilancia constante. Cada Hospital tenía unos ritos y comportamientos para el momento de la muerte (...). Después del deceso, se rezaban las oraciones por el descanso de su alma en la capilla (...). El cuerpo después de haber re-cibido una última bendición era transportado a hombros al ce-menterio del hospital en caso de tenerlo, o en una carreta a su inhumación en una fosa común de algún cementerio parroquial» (Claramunt 1986-87: 210-211). Veg. també Rubio Vela 1984: 150.

referit al gos (vegeu nota 12) s'hauria perdut l'ambigüitat –crec jo que conscient i perfectament calculada– de la composició corellana. Però aquesta luxúria és precisament el pecat més greu «per què en l'infern tinc l'ànima punida», com diu al v. 15, senyal evident que el nostre autor coneixia la identitat de les pràctiques sexuals de del Bosch, pràctiques que feien impossible el miracle d'anar a un altre lloc que no *in ignem aeternum*. La ironia de l'últim vers de l'estrofa arriba a la irreverència, no tan sols perquè Bernat s'atorga la possibilitat de fer el miracle, sinó perquè veu inviable un canvi en la condemna ja marcada de bestreta, la qual cosa ve a significar la creença en un determinisme, i doncs en una providència divina que no admet la variació del mal en millor. Certament, un epitafi digne d'un personatge renegador de pare i de Déu. Per obra i gràcia del talent corellà uns versos d'una sepultura creats per Corella mateix esdevenen proves vàlides en contra del mort ... i amb més força persuasiva que cap altre vers del sirventès.

De consumptis carnibus

La tercera estrofa depèn essencialment de les conclusions de l'epitafi, i pressuposa tant la seua existència com la creença absoluta en les paraules que allà estan escrites. L'escena imaginada és la d'un Bernat del Bosch entrant a l'infern, amb uns personatges cantant en contra seua «Vae qui destruis!», probablement aquells que són al *templum Dei*, i altres (Judes i Caïm) donant-li la benvinguda: «Veniu, renegador / dels órdens sants; que vós sereu prior, / ab Lucifer, del nostre monestir» (vv. 22-24). No cal dir que les irreverències i les paraules bíbliques llatines que s'hi contenen reforcen, per contrast, la maldat del subjecte passiu objecte de la crítica, i no la del culpable de l'escrit. Hi ha, tanmateix, un detall curiós, potser insignificant. Als vv. 19-20 Corella diu: «*templum Dei*; lo cos ple de pecats / no hi entrarà, que se n'irà *in Gaennam*». Evidentment, *Gaennam* ací vol dir tot el contrari que *templum Dei*, de tal manera que el topònim vindria a ser l'equivalent al nostre «a l'infern». I tan llunyà com l'infern seria, per a aquelles gents de la València del xv, des de Canaan (llat. *Chanaan*), nom bíblic de la Palestina actual (Gn 10,6), fins a Gannan, a la Plana de Manxúria, o Gananan, nom que s'utilitza a la traducció catalana dels *Viatges de Marco Polo* per a referir-se a l'illa d'Andaman, al golf de Bengala (Gallina 1958: 172). No cal anar a hipòtesis de dubtosa confirmació. Efectivament, hi ha una forma que significa precisament «infern»: la Gehenna, el lloc de càstig per als culpables segons el Nou Testament (Mt 5,29; Lc 12,5: «Ostendam autem vobis quem timeatis: timete eum qui, postquam occiderit, habet potestatem mittere in gehennam»), però també vall on es sacrificaven nadons al foc en honor del déu fenici Móloc, com ens recorden diversos passatges del Vell Testament (4 Reg 23,10; Ier 7,31; 32,35). Potser és innecessari insistir en el fet que la doble significació pot remetre també a una doble interpretació del fragment: una de neutra (anar a l'infern) i una altra d'interessada i molt apropiada al context (anar a

(27) Vegeu el plànol de la ciutat de València en 1456, a Sanchis Guarner 1972: 154.

(28) Vegeu-ne aquell reportat per Rubio Vela 1984: 26.

(29) En aquest punt de l'anàlisi m'interessa assenyalar que el convent de Sant Francesc, des de la fundació, ja era al costat de la porta «de la Boatella», segons V. Martínez Colomer 1803: 12ss.

També sorprèn que la colònia dels llombards a València tingués capella pròpia, sota l'advocació de Sant Ambròs, al monestir franciscà.

(30) Per completar les notícies d'aquest article, cal consultar encara Rubio Vela 1983 a. El camí de Sant Julià era situat al nord de la ciutat de València, eixint pel Portal dels Serrans (vegeu també Rubio Vela 1983 b).

(31) Rodrigo Pertegás 1927: 595; vegeu també Martínez Ferrando 1963: 16-17. Per a l'administració, intendència, règim alimentari, etc. dels hospitals valencians, vegeu Gallent Marco 1987: 162-191. Cal assenyalar la manca documental de notícies sobre l'assistència que es podia rebre en aquests centres.

(32) Si no és per raons mètriques, sobta un "fon" en un context on s'espera un "serà", més encara quan suposem que el poema és anterior a la data de mort de Bernat del Bosch.

(33) Crec improbable, per bé que molt suggestiu, que Corella tingués present el text de *In Evangelium Lucae* XVII-29, d'Albert el Gran, el qual, tot remetent a la Bíblia, certificava la *maldat* innata de la sodomia.

l'infern del foc). Ja hem tingut ocasió de comprovar la rendibilitat que Corella extreu de la dilogia!

Abans de passar avant, convé parar esment en un aspecte que afecta l'edició del text. Jordi Carbonell proposava llegir els versos 17-20 així: «"*Vae qui destruis*!" vaixell d'iniquitats/ te cantaran, *per requiem aeternam*; *templum Dei*, lo cos ple de pecats / no hi entrarà, que se n'irà *in Gaennam*». Les paraules llatines provenen de Mc 15, 29: «Et praetereuntes blasphemabant eum, moventes capita sua, et dicentes: Vah qui destruis templum Dei, et in tribus diebus reaedificas». Així doncs, atès el lloc d'origen i el fet evident que a cada cor li són atorgats quatre versos, proposaria de llegir-los de la següent manera: «"*Vae qui destruis*, vaixell d'iniquitats, / –te cantaran *per requiem aeternam*– / *templum Dei*"; lo cos ple de pecats / no hi entrarà, que se n'irà *in Gaennam*». Amb tot i això, i com m'adverteix C. Wittlin, els quatre versos continuen tenint una disposició (ABAB) diferent a la resta (ABBA). Si optàssem per esmenar-ne l'ordre dels versos, la puntuació que hi propose canviaria mínimament (en lloc dels guionets, dos punts al final d'*aeternam*). Caldria llegir finalment, doncs: «Te cantaran per *requiem aeter-nam*: / "*Vae qui destruis*, vaixell d'iniquitats, / *templum Dei*!"; lo cos ple de pecats / no hi entrarà, que se n'irà *in Gaennam*».

Tanquen el poema a Bernat del Bosch uns versos que ens retornen la veu del jo, sense cap més intervenció aliena. L'apòstrofe es manté amb tota la seua força, com al llarg del text. Corella, després de tractar durant vuit versos (vv. 9-16) de les formes externes del cerimonial funerari, de l'on i del com, i durant vuit més (vv. 17-24) del destí de l'ànima d'aquell cavaller luxuriós i bevedor, decideix, en aquests moments darrers, comentar la sort assignada al cos, en termes tan punyents o més que els utilitzats fins ara. Sembla com si tot seguit d'una primera estrofa dedicada a repassar les virtuts de del Bosch, es dediqués a fer l'*elogi* negatiu del finat. Perquè, certament, si no fos per l'ús de futur, hom diria que el personatge criticat ja és mort en escriure la composició... o almenys en escriure els seus vint-i-quatre primers versos.

L'estrofa final manté nexos ben visibles amb la resta de l'obreta: els versos 25-28 lliguen directament amb l'11: «lo cos, que de vi fón cisterna». Amb un lleugeríssim canvi: la cisterna d'abans s'ha convertit en quelcom més manejable, l'odre, que posseeix una «gentil blanor». La referència a l'odre, doncs, pot justificar-se perfectament, i molt més si hom accepta el doble sentit que poden tenir les qualitats de *manejable* i de *blanor* aplicades a l'home medieval. Una mica més complicat és explicar el fet que «sens adob se'n poran bé servir». El *Diccionari Alcover-Moll* remet *adob* a *adobar*, les accepcions més adients del qual, per al nostre context, són: 1) disposar una cosa per a fer-ne ús; 2) assaonar les pells; 3) arranjar, esmenar. Em sembla que les dues primeres són perfectament compatibles amb la interpretació del poema. Si en fem una lectura directa, conclourem que Bernat no necessita adob perquè després de tant de vi la pell ja ha aconseguit assaonar-se, ja està disposada per a l'ús; ni canviarà de color, com succeeix amb les pells adobades posteriorment, ni li caldrà més procés

per a poder contenir els líquids de l'odre. Si, altrament, aprofundim una mica en les accepcions de la paraula, és a dir si optem per l'accepció 2, podem pensar que ja ha passat pel procés d'adobament i pels processos de ribera, entre els quals la depilació. Certament, aquesta interpretació és excessiva, perquè les hipotètiques dilogies que pot presentar aquest sirventès es mantenen sempre en la més absoluta foscúria per als desconeixedors de Bernat del Bosch.[34]

Insinuava en alguna línia anterior que possiblement no calia descartar la idea que Corella escrivís l'obra després de la mort del nostre personatge, atesa la presència d'algun element distorsionador. Doncs bé, és justament per aquests quatre versos finals que podem confirmar sens dubte que el nostre autor va concebre i redactar el sirventès abans del setembre del 1466, és a dir abans que el cavaller del Bosch morís a la foguera; i això per una qüestió de sentit comú, ja que l'autor regala al cos un destí pitjor que la foguera: no ser enterrat en la sepultura on hi ha aquell epitafi irreverent. És la mort que l'espera per haver renegat dels seus vots de cavaller.

(34) Per això mateix, per la seua evident transparència, renuncie a relacionar directament, i en un primer nivell, l'expressió «se'n poran bé servir» amb una passivitat generosa de del Bosch.

(35) «Aquí yace Misser de la Florida, / y dicen que le hizo buen provecho / a Satanás su vida. Ningún coño le vió jamás arrecho. / De Herodes fué enemigo y de sus gentes, / no porque degolló los inocentes; / mas porque, siendo niños y tan bellos, / los mandó degollar y no jodellos. / Pues tanto amó los niños y de suerte / (inmenso bujarrón hasta la muerte), / que si él en Babilonia se hallara, / por los tres niños en el horno entrara.
(...) No en tormentos eternos/ condenaron su alma a los infiernos; / mas los infiernos fueron condenados / a que tenga su alma y sus pecados. / Pero si honrar pretendes su memoria, / di que goce de mierda y no de gloria; / y pues tanta lisonja se le hace, / di: *Requiescat in culo*, mas no *in pace*» (Quevedo 1967: 491)

Una lectura comparativa

Per acabar, i per copsar millor l'eficàcia dels elements literaris que hi apareixen, una referència a Quevedo. Perquè, després dels estudis que se n'han fet, alguna obra seua potser ens suggerirà direccions per on enfocar alguns aspectes de la composició de Corella, una obreta en la qual no intervé tant l'enemistat personal ni la sàtira (elements usuals en l'epigrama i en el sirventès) com el desig de fer literatura des d'uns principis morals propis.

Allò que concretament ens interessa de l'escriptor castellà és el grup d'epitafis contra sodomites, format per un *Epitafio* adreçat a «un bujarrón» (probablement el text que més té a veure amb el nostre),[35] uns versos dedicats a «un ermitaño mulato» i uns altres a «Julio el Librero», que curiosament era «italiano». Segons ens ha fet veure Maria Grazia Profeti (1982: 839-840), en un article que precisament parla d'aquests assumptes «quevedians», hi ha determinades estratègies –comunes als tres poemes– mitjançant les quals s'aconsegueix l'objectiu d'atac virulent i efectista, aquestes:

1. ruptura de la convenció eufemística, fins i tot elegint el mot socialment més rebutjable;
2. dilogia, ús de paraules o sintagmes bisèmics. El doble sentit, doncs, complementa la ruptura, en el sentit que esdevé substitut de l'eufemisme;
3. realçament conscient de la desviació, amb l'ús de fórmules dignes al costat d'expressions ambigües o directament malsonants.
4. Tots aquests efectes es reforcen molt si s'introdueixen termes llatins; més encara si aquests formen part d'una frase feta i una part n'és substituïda per paraules en romanç.

A partir d'aquestes característiques, notem que Corella trenca la convenció eufemística més pel que fa als continguts que no a les expressions. Si ens hi fixem bé, el nostre autor el que fa és substituir la ruptura de la convenció (1) pel realçament conscient de la desviació (3) i la introducció de paraules llatines (4), bíbliques. I això és fàcilment explicable: en cap moment se'ns diu que Bernat del Bosch siga sodomita, sinó que ho deduïm gràcies a l'ús constant de la dilogia o doble sentit (2) que suposem que practica el nostre autor. És a dir, s'evita l'enfrontament directe. Curiosament, la ruptura de la convenció eufemística la practica Corella en les composicions dedicades a Caldesa, la qual cosa, ben mirat, pot obeir tant a característiques de gènere com a la identitat dels dos personatges (segura, la d'un; sols literària, la de l'altre). Són qüestions que possiblement val la pena de tenir en compte.

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
Universitat Jaume I

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ANNICCHIARICO, A. (1991-92) «Perché "tragedia"? Il gioco delle "ambiguità" nella *Tragèdia di Caldesa* di Joan Roís de Corella», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 43, pp. 59-79.

— (1996) *Varianti corelliane e "plagi" del Tirant: Achille e Polissena*, Fasano di Brindisi.

ARAMON I SERRA, R. (1961) «Algunes poesies bilingües en cançoners catalans», *Estudis Romànics* IX.

AUFERIL, J. ed. (1989), *Francesc Ferrer, Obra Completa,* Barcelona, Barcino.

BADIA, L. (1991) «El "Plany dolorós de la reina Hècuba" de Joan Roís de Corella. Restauracions i contextos», dins A. FERRANDO-A. HAUF (eds.) *Miscel·lània Joan Fuster* III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 195-223.

— (1993) *Tradició i modernitat als segles* XIV *i* XV. *Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

BOHIGAS, P. ed. (1954), *Ausiàs March, Poesies*, vol. III, Barcelona, Barcino.

BULBENA, A. (1896) *Libre intitulat Jardinet de Orats*, Barcelona, Biblioteca de la «Revista de Catalunya».

CABRÉ, L.-TURRÓ, J. (1995) «"Perché alcun ordine gli habbia ad esser necessario": la poesia I d'Ausiàs March i la tradició petrarquista», *Cultura Neolatina* 45, pp. 117-136.

CANTAVELLA, R. (1997) «On the Sources of the Plot of Corella's *Tragèdia de Caldesa*», dins I. Macpherson - R. Penny, eds., *The medieval Mind. Hispanic Studies in Honour of Alan Deyermond*, Londres, Tamesis, pp. 75-90.

CAPELLANUS, A. (1985), *De amore. Tratado sobre el amor*, ed. i tr. I. Creixell, Barcelona, Quaderns Crema.

CARBONELL, J. (1983) *Joan Roís de Corella. Obra profana*, València, Tres i Quatre.

CINGOLANI, S. M. (1997) «D'Aquil·les a Jesús. Reflexions sobre la cronologia de les obres de Joan Roís de Corella», dins T. MARTÍNEZ (ed.) *"Lo gentil estil fa pus clara la sentència". De literatura i cultura a la València medieval* (*Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura* VIII), pp. 67-85.

CINGOLANI, S. M. (1988) *Joan Roís de Corella: La importància de dir-se honest*, València, Tres i Quatre.

—(en premsa) «L'art al·lusiu: Ausiàs March a l'obra de Joan Roís de Corella».

CHARTIER, A. (1983) *Belle dame sans merci*, ed. Riquer, Barcelona, Quaderns Crema.

CLARAMUNT, S. (1986-87) «La muerte en la Edad Media. El mundo urbano», *Acta historica et archaeologica medievalia* 7-8, pp. 205-218.

FERRANDO, A. (1978) *Narcís Vinyoles i la seua obra*, València, Facultat de Filologia-Departament de Lingüística Valenciana.

— (1980) *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, Institut de Filologia Valenciana.

FERRER I MALLOL, M. T. (1980) «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)», *Anuario de Estudios Medievales* 10, pp. 393-466.

FERRER, V. (1932) *Sermons*, vol. I, ed. J. Sanchis Sivera, Barcelona, Barcino.

— (1975) *Sermons*, vol. III, ed. G. Schib, Barcelona, Barcino.

FUSTER, J. (1989) *Llibres i problemes del Renaixement*, València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

GALLEGO BLANCO, E. (1971) *The rule of the Spanish military order of St. James*, Leiden, Brill.

GALLENT MARCO, M. (1987) *La asistencia sanitaria en Valencia (1400-1512)*, Universitat de València (microfitxa de tesis doctorals), Servei de Publicacions.

GALLINA, A. (1958) *Viatges de Marco Polo*. Versió catalana del segle XIV, Barcelona, Barcino.

GARCÍA CÁRCEL, R. (1980) *Herejía y sociedad en el siglo XVI. La Inquisición en Valencia 1530-1609*, Barcelona, Península.

GRAULLERA SANZ, V. (1991-93) «Delito de sodomía en la Valencia del siglo XVI», *Torrens* (Publicació de l'Arxiu, Biblioteca i Museu de Torrent) 7, pp. 213-246.

JACQUART D.–THOMASSET, C. (1989) *Sexualidad y saber médico en la Edad Media*, trad. J. L. Gil Aristu, Barcelona, Labor.

JÀFER, S. (1988) «Estudi Introductori» a V. Pitarch - L. Gimeno 1988.

LATINI, B. (1976), *Llibre del Tresor*. Versió catalana de Guillem de Copons, ed. C. Wittlin, vol. II, Barcelona, Barcino.

LECLERCQ, J. (1958) «La vie et la prière des chevaliers de Santiago d'après leur règle primitive», *Liturgica* 2, Abadia de Montserrat, pp. 347-357.

MARTÍ GRAJALES, F. (ed.) (1912) B. Fenollar-P. Martínez, *Lo Passi en cobles*, València, Imp. F. Domènech, Biblioteca de «Lo rat-penat» I.

MARTÍN, L. (1996) *La tradició animalística en la literatura catalana medieval i els seus antecedents*, Universitat d'Alacant-Departament de Filologia Catalana (tesi en microfitxa).

MARTÍNEZ, T. (1990) «L'obra del comanador Miquel Estela», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* XX (*Miscel·lània Joan Bastardas* 3), pp. 77-109.

— (1994) *Joan Roís de Corella, Rims i proses*, Barcelona, Edicions 62.

— (1997) «"Dolor e por són bastans per offendre": de vici i virtuts al poema LVII de March», dins R. Alemany (ed.) *Ausiàs March: textos i contextos*, Barcelona / València, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, pp. 245-264.

— (1998) «Notes per a la interpretació de la *Balada de la garsa i l'esmerla*», dins V. Martines (ed.) *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, Alcoi, Marfil.

MARTÍNEZ, T.-MICÓ, I. (1991) «Els pobres a la literatura catalana medieval», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LXVII, pp. 25-66.

— (1992) «Lectura del Cançoner satíric valencià», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes* XXV (*Miscel·lània Jordi Carbonell* 4), pp. 5-25.

MARTÍNEZ COLOMER, V. (1803) *Historia de la Provincia de Valencia de la Regular observancia de San Francisco*, València, S. Faulí.

MARTÍNEZ FERRANDO, J. E. (1963) *La València de Jaume II. Breu aplec de notícies*, València, Torre.

MCNERNEY, K. (1983) *Tirant lo Blanc revisited. A critical study*, Detroit, «Medieval and Renaissance Monograph Series».

MIQUEL I PLANAS, R. ed. (1913) *Obres de J. Roiç de Corella*, Barcelona, «Biblioteca Catalana».

MIRALLES, M. (1989) *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. V.-J. Escartí, València, IVEI («Biblioteca d'Autors Valencians» 16).

PANUNZIO, S. ed. (1963), *Bestiaris*, vol. 1, Barcelona, Barcino.

PITARCH, V. - GIMENO, L. eds. (1988) *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*. València, Tres i Quatre.

PROFETI, M. G. (1982) «La obsesión anal en la poesía de Quevedo», G. BELLINI (ed.) *Actas del Séptimo Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (Venecia 1980)*, Roma, Bulzoni, vol. II, pp. 837-845.

QUEVEDO, F. de (1967) *Obras Completas*, t. II: *Obras en verso* (ed.) Felicidad Buendía, Madrid, Aguilar.

RIQUER, M. de (1968) *Lletres de batalla*, vol. III, Barcelona, Barcino.

— (1983) *Història de la Literatura Catalana*, vol. III, Barcelona, Ariel (3a ed.).

RIQUER, M. DE-BADIA, L. (1984) *Les poesies de Jordi de Sant Jordi*, València, Tres i Quatre.

RODRIGO PERTEGÁS, J. (1927) «Hospitales de Valencia en el siglo XV. Su administración, régimen interior y condiciones higiénicas», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 90, pp. 561-609,

ROIG, J. (1928) *Llibre de les dones, o Spill* (ed.) F. Almela, Barcelona, Barcino.

ROSSELL I MAYO, A. (1988) «Las comparaciones animales en las cantigas de escarnio galaico-portuguesas», *Actas del I Congreso de la AHLM* (Santiago de Compostela, 1985), ed. V. Beltrán, Barcelona, PPU, pp. 551-560.

RUBIÓ, J. (1984) *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

RUBIO VELA, A. (1981) «Una fundación burguesa en la Valencia medieval: el Hospital de En Clapers (1311)», *Dynamis. Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam* 1, pp. 17-47.

— (1983 a) «Un hospital según su fundador: el testamento de Bernat dez Clapers (Valencia, 1311)», *Dynamis* 3, pp. 373-387.

— (1983 b) «Autobiografia i ficció en l'"Espill" de Jaume Roig. A propòsit de l'episodi en l'hospital», *L'Espill* 17/18, pp. 127-148.

— (1984) *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, València, Institució Alfons el Magnànim.

RUBIO VELA, A.- RODRIGO LIZONDO, M. (1992) «Els beguins de València en el segle XIV. La seua casa-hospital i els seus llibres», *Miscel·lània Sanchis Guarner* III (2a ed.), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 185-227.

SANCHIS GUARNER, M. (1972) *La ciutat de València. Síntesi d'història i de geografia urbana*, València, Publicacions del Cercle de Belles Arts.

SANCHIS SIVERA, J. (1923) *La diócesis valentina. Nuevos estudios históricos*, València, Anales del Instituto General y Técnico de Valencia IX.

TARAÇONA, P. H. (1580) *Institucions dels Furs y Privilegis del Regne de Valencia*, València.

WITTLIN, C. (1997) «La *Biblis*, *Mirra* i *Santa Anna* de Joan Roís de Corella: traduccions modulades, amplificades i adaptades» dins T. MARTÍNEZ, ed. *"Lo gentil estil fa pus clara la sentència". De literatura i cultura a la València medieval* (*Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura* VIII), pp. 175-189.